

‘आधी पुनर्वसन मग धरण’

युवा पुरस्कार

चेतन साळवे, धडगाव, जिल्हा नांदुरबार

गेल्या २० वर्षांपासून नर्मदा आंदोलनाच्या माध्यमातून एकत्र काम करत असलेले माझे सहकारी चेतन साळवे यांना महाराष्ट्र फाउंडेशनचा पुरस्कार मिळाला याचा मला अत्यंत आनंद होतो आहे.

सरदार सरोवरच्या महाकाय धरणाच्या बाबतीत नेमकी काय भूमिका घ्यायला हवी याचे अभ्यास १९८५ पासून झाले आणि होत होते. या सर्व अभ्यासांतून ‘आधी पुनर्वसन, मग धरण’ या भूमिकेवर आंदोलन आलं होतं. आंदोलनाच्या मागणीवरून जागतिक बँकेने ‘मोर्स कमिटी’ची स्थापना करून स्वतंत्रपणे अभ्यास केल्यानंतर या धरणाला आर्थिक पाठबळ न देण्याचा निर्णय घेतला आणि सर्वोच्च न्यायालयात टाकलेल्या याचिकेमुळे धरणाचं काम १९९५ पासून १९९९ पर्यंत थांबलं होतं व पुनर्वसनाशिवाय येणारं पुढचं बुडीत टळलं म्हणून घाटीत शांतता होती. कोर्टाचा निर्णय आला आणि धरणाचं काम सुरू करण्याची परवानगी देण्यात आली. पाहायला गेलं तर पूर्णपणे लोकविरोधी लागलेल्या या निर्णयात, धरणाची उंची प्रत्येकी ५ मीटर अशी टप्प्याटप्प्याने वाढवण्यापूर्वी तिन्ही राज्यांकडून धरणाच्या त्या उंचीपर्यंत बुडितात येणाऱ्या विस्थापितांचं पुनर्वसन आणि होणाऱ्या पर्यावरणीय हानीची क्षतिपूर्ती या अटी ठेवल्या गेल्या होत्या. धरणाची उंची वाढवण्यासाठी पुनर्वसन झाल्याचं दाखवणं गरजेचं होतं आणि शासनाचे खोटे अहवाल घायला सुरुवात झाली होती. मैदानावरची लढाई पुन्हा नव्याने उभी करण्याशिवाय पर्याय नव्हता आणि या लढ्यात सामील होण्यासाठी युवकांना आवाहन करण्यात आलं. नंदुरबार जिल्हा हा नुकताच धुळ्यापासून स्वतंत्र झाला होता.

आम्ही म्हणजे मी मुंबईहून; शोभा, गीता मालेगावहून; विश्राम यवतमाळहून; क्लिफ्टन, प्रवीण बंगळूरहून; जयंतीलाल, हरीलाल, ब्रिजलाल, तुकाराम, धनसिंग असे धडगाव तालुक्यातीलच

कार्यकर्ते विविध भागांतले, विविध स्तरांतले, विविध आर्थिक, सामाजिक स्थिती असलेले – असे सारेजण या आंदोलनात उतरलो. चेतन हा नंदुरबारला लागून असलेल्या धुळे जिल्ह्यातील निमगूळ या गावचा ग्रामीण युवक. चेतन घरातला मोठा मुलगा असल्यामुळे आणि घरची परिस्थिती बेताचीच असतानाही आंदोलनात ‘पूर्ण वेळ कार्यकर्ता’ म्हणून काम करायला सर्वासोबत उतरला. त्याने घेतलेला हा निर्णय त्याच्या ठायी संवेदनशील मन, अन्यायाची असलेली चीड आणि वडिलांच्या विद्रोही विचारांचा प्रभाव असल्याने त्याने घेतला असणार.

प्रत्यक्ष शासनाला जाब विचारण्यासाठी तालुक्याच्या तहसीलदारांपासून, जिल्हा कलेक्टर ते मुंबई-दिल्ली, जिथे निर्णय घेतले जातात तिथपर्यंत आपल्या मागण्या घेऊन महिनोमहिने लोकांबरोबर रस्त्यावर झालेल्या शांततापूर्ण मार्गाच्या संघर्षात चेतन यांची महत्वाची भूमिका राहिली आहे. दिवस-दिवस आपल्या मागण्या घेऊन रस्त्यावर उतरलेल्या लोकांचा उत्साह, ताकद चेतनच्या लयबद्ध गाण्यांनी जिवंत राहिली तीही तब्बल २० वर्ष. रस्त्यावर उतरून आपल्या मागण्या मागत असताना काही महत्वाचे निर्णय पदरात पाडत आणि आपल्या कार्यक्षेत्रात परतलं की, त्याचा पाठपुरावा व अंमलबजावणी करण्याचं काम खूप महत्वाचं असतं. कार्यकर्त्याची खरी कसोटी या सातत्याच्या पाठपुराव्यात लागत असते. आंदोलनाच्या मागणीनंतर प्रकल्पबाधितांची खरी संख्या निश्चित करण्यासाठी ‘कार्यबल’ची (Task Forceची) स्थापना करण्यात आली, तर नर्मदेसह त्याच्या उपनद्यांना येणाऱ्या पुरामुळे नेमकं किती क्षेत्र पाण्याखाली जाणार यासाठी तलांकनिश्चितीचं सर्वेक्षण करण्याचं ठरलं. या सर्वेक्षणात चेतनचं प्रत्यक्ष योगदान राहिलं आहे. धरण पुढे रेटण्याची घाई झालेल्या शासनाच्या ‘कार्यवाहीदर्शक अहवालातील’ (Action TaJen Report) त्रुटी काढून रेकॉर्ड सुधारणं गरजेचं होतं.

तेव्हा सरदार सरोवर धरणांमुळे प्रत्यक्ष बाधित होत असलेल्या परंतु शासनाच्या यादीत अस्तित्व नसलेल्या या लोकांचे पुरावे गोळा करून त्यांना घोषित करवून त्यांना पुनर्वसनाचे हक्क प्राप्त करून देण्यात चेतनचा प्रत्यक्ष सहभाग राहिला आहे. पुनर्वसनाचे लाभ मिळवून देताना 'जमिनीच्या बदल्यात जमीन' हे धोरण ठेवून ती जमीन घेण्यालायक आहे की नाही यासाठी जिल्हा स्तरावर 'जमीन पाहणी पसंती खरेदी समिती'चे अशासकीय सदस्य म्हणून एकत्र काम करत असताना चेतनच्या ग्रामीण भागाचा अनुभव नेहमीच कामी आलाय. २००८ साली जमिनीच्या खरेदीप्रक्रियेत झालेला भ्रष्टाचार शोधून काढल्यावर आम्हाला अनेक प्रकारची आमिषं दाखवण्यात आली. प्रकरण काढू आणि वाढू नये म्हणून दबाव निर्माण करण्यात आला. परंतु आम्ही त्याला बळी न पडता जेव्हा सत्य शोधून काढलं, तेव्हा तत्कालीन जिल्हाधिकारी सौरभ राव यांना कायदेशीर पद्धतीने योग्य ती कार्यवाही करावीच लागली. त्याचे परिणाम म्हणून चार दोषी अधिकाऱ्यांचं निलंबन व प्रत्येकी १८ लाख रुपये दंड अशी कार्यवाही झाली. त्या वेळी घेतलेल्या परखड भूमिकेमुळे जमीनखरेदीच्या पुढील प्रक्रियेत भ्रष्टाचाराला आळा बसला. परंतु याचे परिणाम म्हणून नवीन खरेद्याही बंद झाल्या. कोणालाही कशात अडकायचं नाही म्हणून पुनर्वसनासाठी जमीन उपलब्ध असतानाही खरेदीप्रक्रिया बंद झाल्याचं भासवलं जाऊ लागलं. या सगळ्यात नव्याने मार्ग काढत प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांशी संपर्क साधत, त्यांनाही त्यांच्या अधिकाराबाबत जागृत करत जमिनी उपलब्ध करून देण्यात चेतनचं मोठं योगदान राहिलेलं आहे.

पुनर्वसनाच्या या लढाईबरोबरच आदिवासी क्षेत्रातले रेशन, रोजगार, आरोग्य, शिक्षण, वन अधिकार हे ऐरणीवरचे प्रश्न होतेच. यातही सातत्याने लोकांकडून येणारे मुद्दे आणि ते सोडवण्याची त्याची धडपड राहिली आहे.

नर्मदा आंदोलनाच्या नवनिर्माणाच्या कामाचा महत्वाचा भाग राहिल्या त्या जीवनशाळा. जिल्हा परिषदेच्या शाळा केवळ कागदोपत्री भरत असताना व नर्मदेकाठच्या गावांत शिक्षणाचं काहीच साधन उपलब्ध नसल्याने आंदोलनाला जीवनशाळा सुरू कराव्या लागल्या. निमगव्हाण व मणीबेली या दोन गावांत लोकांच्या आग्रहास्तव व गरजेपोटी शाळा सुरू झाल्या. नंतर इतर गावांतूनही शाळा सुरू करण्याची मागणी येऊ लागली. नर्मदेकाठच्या डनेल या गावातही शाळा सुरू करण्यासाठी चेतनने पुढाकार घेतला. गावामध्ये या संदर्भात बैठक घेऊन लोकांचा सहभाग कसा असावा यावर चर्चा करत अवघ्या ८ दिवसांत १०० टक्के लोकांच्या सहभागाने व श्रमदानाने एकही रुपया खर्च न करता ही शाळा उभी केलेली आहे. शाळेचा डोलारा उभा केला, पण छत नाही, मग कसं करायचं? तर शासनाने बनवलेल्या मदत केंद्रांच्या (ज्यांत लोकांना मदत कमी व पर्यटन जास्त) शेडचे पत्रे वापरायचे का अशी चर्चा झाली. पत्र्याचे शेड्स म्हणजे केवळ मदतीच्या नावाने बनवलेले हे इमले असेही काही कामाचे नाहीत म्हणून व संकट आलं तर गुरंढोरंही त्यात मावणार नाहीत. तेव्हा त्यावरचे पत्रे काढून शाळेवर चढवायचे ठरवलं. शाळा बांधली खरी, पण शाळेत मास्तर म्हणून शिकवायला यायला कोणी उपलब्ध होईना. तेव्हा ६ डिसेंबर १९९९ रोजी चेतनने स्वतः ही धुरा हाती घेऊन दोन महिने या मुलांना शाळेत राहून शिकवलं. ही शाळा चालवण्यासाठी गावातून शिधा गोळा करण्यात आला. घरी जायची ओढ लागलेली काही मुलं रात्री जंगलात पळून जायची. त्यांना शोधायला जाऊन परत शाळेत घेऊन येणं या कसरतीही केल्या. शिक्षकाचा शोध घेण्यासाठी गावोगावी तपास केल्यानंतर

जेव्हा एक १२वी पास झालेला युवक मिळाला तेव्हा त्याच्यावर शाळेचा भार सोपवून शाळेचं काम चालू ठेवलं. आजही त्या पहिल्या बॅचची मुलं चेतनला 'गुरुजी' म्हणूनच ओळखतात. त्यांतील कोणी पोलीस झाले, कोणी वन विभागात अधिकारी झाले. पुढे या जीवनशाळा एक एक करत आता ९ झाल्या आहेत. आजही शाळांना धावत्या भेटी देणं, शिक्षकांचे प्रश्न सोडवणं यासाठी धडगावला चेतन नेहमी उपलब्ध असतो.

आम्ही सर्व कार्यकर्ते मुली-मुलं एकत्र काम करत असताना 'एक महिला कार्यकर्ती' म्हणून मला आवर्जून सांगावंसं वाटतं की, 'पुरुष कार्यकर्ता' म्हणून चेतनने कधीच पुरुषी इगो बाळगला नाही. आपल्या महिला सहकार्यकर्त्यांबरोबर त्याचं वागणं नेहमीच अदबीचं आणि समानतेचं राहिलेलं आहे.

रोजगार हमीच्या कामातील मोठ्या प्रमाणावर झालेले गैरव्यवहार आम्ही अनेक वेळा काढले. पौला या गावच्या लोकांच्या बेरोजगार भत्ता बुडवल्याच्या प्रकरणात एकदा चेतनला वन विभागाच्या अधिकाऱ्यांनी जिल्हाधिकारी कार्यालयाकडं गाठून हे प्रकरण मागं घेण्यासाठी पैशाची ऑफर दिली. त्यावर त्यांना सुनवताना चेतन म्हणाला की, 'तुम्ही जिल्हा परिषद, तहसील ऑफिस, कलेक्टर ऑफिस व कुठलाही सरकारी अधिकारी / कर्मचारी यांपैकी कोणतीही एक व्यक्ती अशी शोधून आणून द्या जी सांगेल की, आम्ही पैसे देऊन एन.बी.ए. मध्ये सेटलमेंट केली. अशा प्रकारची सेटलमेंट आम्ही करत नाही. त्यापेक्षा तुम्ही लोकांना त्यांचे बेरोजगार भत्त्याचे पैसे देऊन टाका म्हणजे प्रश्न आपोआप मिटेल'. हा बाणा आंदोलनाच्या खऱ्या कार्यकर्त्याचा नेहमी राहिला आहे आणि तो चेतनमध्येही होता आणि आजही आहे.

आंदोलनाच्या कामात सातत्यपूर्ण इतकी वर्षं संघर्षाचं काम करत असताना आपल्यातील कलाकारालाही त्याने जिवंत ठेवलं आहे. तो उत्तम गायक आहे आणि चळवळीसाठी त्याने गाणीही लिहिलेली आहेत. सध्या चेतनने 'व्हीडिओ वॉलंटिअरिंग'च्या माध्यमातून एक वेगळी वाट निवडत लोकांचे मुद्दे सोडवण्याचं काम चालू ठेवलेलं आहे. त्याच्या व्हीडिओंना राष्ट्रीय स्तरावर पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

या ३५ वर्षांच्या संघर्षात १५००० विस्थापित परिवारांना जमिनीच्या बदल्यात जमीन देऊन पुनर्वसन करण्यात आलं. जीवनशाळांच्या निमित्ताने ७००० आदिवासी मुलांना शिक्षणाच्या वाटा उघडून दिल्या गेल्या. १० सहकारी संस्था स्थापन करून विस्थापितांना नर्मदेच्या जलाशयावर मासेमारीचे अधिकृत हक्क देण्यात यश आलं आहे. रोजगाराच्या, रेशनच्या, आरोग्याच्या बाबतीत लोकांमध्ये केलेल्या जन-जागृतीने लोक आपल्या हक्काचे मुद्दे स्वतः मांडायला सक्षम झाले आहेत. 'पूर्ण वेळचा कार्यकर्ता' म्हणून आंदोलनाच्या या सर्व कामांत चेतनचं महत्वाचं योगदान राहिलेलं आहे.

चेतनचं काम पाहण्यासाठी नर्मदा खोऱ्यात तुम्हाला यावं लागेल. तसं आमचं आग्रहाचं आमंत्रण आहेच.

– योगिनी खानोलकर

yoginikhanolkar2@gmail.com/9423944390